

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده علوم انسانی
پایان نامه کارشناسی ارشد

عنوان :

سرنوشت اخروی غیر مسلمانان از دیدگاه متکلمین اسلامی

استاد راهنما:

دکتر عباس یزدانی

استاد مشاور:

دکتر طاهره کمالی زاده

پژوهشگر:

زهرا ولی نژاد

تابستان ۱۳۸۸

دانشگاه تهران

باسمه تعالی

شماره: ۱۰۷۲۷۹۵۴

تاریخ: ۸۸/۷/۲۸

صورتجلسه‌ی دفاع از پایان‌نامه‌ی تحصیلی دوره‌ی کارشناسی ارشد

با تأییدات خداوند متعال و با استعانت از حضرت ولی عصر (عج) جلسه‌ی دفاع از پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد

حاجه زهرا ولی نژاد، دانشجوی رشته‌ی فلسفه و کلام اسلامی با عنوان:
سرنوشت اخروی غیرمسلمانان از دیدگاه متکلمین اسلامی

که در تاریخ ۲۲/۷/۸۸ با حضور هیأت محترم داوران در آمفی تئاتر دانشکده‌ی علوم انسانی دانشگاه تهران برگزار گردید، به شرح زیر است:

- قبول (با درجه عالی) امتیاز به عدد ۹۹ به حروف: نود و نه دفاع مجدد مردود
- ۱. عالی (۱۸-۲۰)
  - ۲. بسیار خوب (۱۶-۱۷/۹۹)
  - ۳. خوب (۱۴-۱۵/۹۹)
  - ۴. قابل قبول (۱۲-۱۳/۹۹)

عضو هیأت داوران	نام و نام خانوادگی	رتبه‌ی علمی	امضاء
استاد راهنما:	دکتر عباس یزدانی	استادیار	
استاد مشاور:	دکتر طاهره کیمایی زاده	استادیار	
استاد میثاق:	حجه الاسلام یوسف فتحی	استادیار	
استاد میثاق:	دکتر حسن فیج راده	استادیار	
نماینده تحصیلات تکمیلی:	دکتر محسن کلانتری	استادیار	

دکتر حمزه جلالیان

معاون آموزشی

و مدیر تحصیلات تکمیلی دانشکده‌ی علوم انسانی

دکتر حسین میرموسوی
رئیس هیأت داوران
دانشگاه تهران

دکتر حسن فیج راده
رئیس هیأت داوران
دانشگاه تهران

دکتر عباس یزدانی
رئیس هیأت داوران
دانشگاه تهران

دکتر طاهره کیمایی زاده
رئیس هیأت داوران
دانشگاه تهران

دکتر یوسف فتحی
رئیس هیأت داوران
دانشگاه تهران

دکتر محسن کلانتری
رئیس هیأت داوران
دانشگاه تهران

تقدیم به:

به روح مادر مهربانم

به پدر بزرگوالم

و به همسرگرامیم

سپاسگذاری:

«مَنْ عَلَّمَنِي حَرْفًا فَقَدْ صَيَّرَنِي عَبْدًا»

به عنوان ادای گوشه ای از حق اساتید ارجمند و بزرگواری که در طول تحصیل و در به انجام رساندن این پایان نامه راهنمایم بودند، تشکر کمترین وظیفه است؛ بدین وسیله از راهنمایی های ارزشمند و عالمانه استاد راهنمایم جناب آقای دکتر عباس یزدانی و رهنمودهای دقیق و راهگشای استاد مشاورم سرکار خانم دکتر طاهره کمالی زاده صمیمانه تشکر و قدردانی می نمایم.

و نیز از سایر اساتید گروه فلسفه دانشگاه زنجان، و از داوران این رساله و جناب آقای دکتر حسن فتح زاده، سپاسگذارم.

از اساتید گروه فلسفه دانشگاه تربیت معلم آذربایجان، به ویژه استاد گرانقدرم جناب آقای دکتر منصور ایمانپور نهایت سپاس و تشکر را دارم.

همچنین بی شائبه ترین سپاسم را تقدیم استاد گرامیم جناب آقای دکتر علی اکبر عبدل آبادی

می نمایم که رهنمود های بی دریغ ایشان در تمام مراحل تحصیل شامل حال اینجانب بود.

و از خانواده گرامی ام و تمام عزیزانی که زمینه ای را برای به نتیجه رسیدن این اثر فراهم نمودند، مخصوصاً همسر گرامی ام که صبورانه و صمیمانه در تمام مراحل زندگی و در طول این پایان نامه همواره در کنارم بوده است کمال تشکر و امتنان را دارم.

در پایان نیز از مسئولین کتابخانه دانشگاه زنجان و کتابخانه دانشگاه تربیت معلم آذربایجان نهایت تشکر را دارم.

چکیده:

این پژوهش می‌کوشد که در درجه نخست با توجه به دیدگاه‌ها و گروه‌های مختلف فکری سرنوشت اخروی غیرمسلمانان را از دیدگاه متکلمان مسلمان مورد بررسی و تحلیل قرار دهد. یعنی این که آیا سرنوشت همه غیرمسلمانان مانند مسلمانان و با توجه به نحوه عملکردشان در دنیا، اعم از این که درستکار و یا بدکردار باشند بهشت و یا دوزخ خواهد بود و یا اینکه سرنوشت اخروی آنها بدون ارتباط با اعمال دنیوی آنان، دوزخ خواهد بود؟ دیدگاه‌ها را می‌توان در بحث حاضر به چهار دسته تقسیم نمود که تحت چهار گروه: ۱- انحصارگرایان مذهبی: که تنها مذهب خود را حق و پیروان آن را رستگار و دیگر مذاهب را اهل هلاک و عذاب می‌دانند. ۲- انحصارگرایان دینی: که تنها معتقدان و پیروان دین اسلام را اهل نجات می‌دانند. ۳- شمول‌گرایان: که با این که یک دین را حق می‌دانند ولی پیروان سایر ادیان را مشروط به شرایطی اهل نجات می‌دانند و ۴- کثرت‌گرایان: که تمام ادیان را به طور برابر اهل هدایت و رسیدن به سعادت ابدی می‌دانند، مورد تحقیق و تفحص قرار گرفته است.

در میان متکلمان مورد تحقیق، کثرت‌گرا در باب نجات، بدین معنا که پیروان همه ادیان به طور برابر اهل نجات و سعادتند؛ یافت نشد. و غالب متکلمان انحصارگرا هم با اینکه صریحاً، پیروان دین یا مذهب خود را اهل نجات و غیر آن را اهل هلاکت معرفی کرده‌اند اما در آراء و عقاید کلامی آنان با اصولی برخورد کردیم که آن اصول، نشانی از مبانی کثرت‌گرایی و یا شمول‌گرایی داشت که با مبنای آنها یعنی انحصارگرایی مغایرت داشت.

در پایان و جمع‌بندی انجام شده و بررسی اجمالی عوامل و موانع نجات از دیدگاه اسلام مشخص گردید که علیرغم اینکه در هر زمانی یک دین حق وجود دارد و پیروان راستین آن اهل نجات و رستگاری ابدی‌اند، پیروان سایر ادیان مشروط به شرایطی که به آنها اشاره شده است، نیز می‌توانند

نجات یابند. و رحمت و لطف و عفو الهی ایجاب می کند که واجدان ایمان و عمل صالح و غیر معاندان
از رستگاری اخروی بهره مند گردند.

واژگان کلیدی : نجات، رستگاری، سعادت، فلاح، فوز، اهل کتاب، ایمان، عمل صالح

فهرست مطالب

مقدمه ۱

فصل اول: کلیات

- ۱- معناشناسی ۱۰
- ۱-۱- فلاح ۱۰
- ۲-۱- فوز ۱۳
- ۳-۱- نجات ۱۳
- ۴-۱- رستگاری ۱۴
- ۵-۱- سعادت ۱۴
- ۶-۱- اسلام ۱۶
- ۷-۱- اهل کتاب ۱۷
- ۲- بررسی پیشینه موضوع ۲۰

فصل دوم: متکلمان انحصارگرای شیعی

- ۱- شیخ مفید ۲۷
- ۱-۱- امامت از دیدگاه شیخ مفید ۲۷
- ۲-۱- ایمان از دیدگاه شیخ مفید ۲۸
- ۳-۱- دیدگاه شیخ مفید درباره مقلدان در دین ۲۸
- ۴-۱- رابطه معرفت و ایمان و کفر و جهل ۲۹
- ۵-۱- مراد از معنای جهل در تعبیر شیخ مفید ۳۱

- ۲- سید مرتضی علم الهدی ۳۲
- ۲-۱- تفاسیر مختلف از معنای واژه اسلام ۳۳
- ۲-۲- تعریف ایمان و کفر از دیدگاه علم الهدی ۳۴
- ۲-۳- تصدیق تفصیلی در معرفت ۳۶

- ۳- علامه حلی..... ۳۷
- ۳-۱- قوام ایمان از دیدگاه علامه حلی..... ۳۷
- ۳-۲- کفر و کافر از دیدگاه علامه حلی..... ۳۷
- ۳-۳- شرایط تکلیف از دیدگاه علامه حلی..... ۳۹
- ۴- شهید ثانی..... ۳۹
- ۴-۱- تعریف ایمان از دیدگاه شهید ثانی..... ۴۰
- ۴-۲- تعریف کفر از دیدگاه شهید ثانی..... ۴۰
- ۴-۳- اسلام از دیدگاه شهید ثانی..... ۴۱
- ۵- عبدالله بن شبر..... ۴۲
- ۵-۱- ادله انحصارگرایی در شبر..... ۴۲
- ۵-۲- اصول ایمانی و کفر از دیدگاه ابن شبر..... ۴۳
- ۵-۳- مبانی کثرت دینی در عقاید شبر..... ۴۳
- نتیجه گیری..... ۴۵

فصل سوم: متکلم انحصارگرای سنی

- ۱- عبدالقاهر بغدادی (متکلم انحصارگرای سنی)..... ۴۶
- ۱-۱- گزارشهای مختلف از مصداق فرقه ناجیه..... ۴۷
- ۱-۱-۱- اهل سنت..... ۴۷
- ۱-۱-۲- شیعه..... ۴۸
- ۱-۲- ایمان و اسلام از دیدگاه بغدادی..... ۵۰
- ۱-۳- تعریف کفر از دیدگاه بغدادی..... ۵۰
- ۱-۴- دیدگاههای مختلف در باره حدیث افتراق..... ۵۱

فصل چهارم: متکلمان انحصارگرای دینی

- ۱- ابن حزم ظاهری ۵۴
- ۱-۱- تعریف ایمان و کفر از نظر ابن حزم..... ۵۵
- ۲-۱- نظر ابن حزم درباره ادیان دیگر..... ۵۶
- ۳-۱- بررسی دیدگاه ابن حزم درباره ادیان دیگر..... ۵۸
- ۴-۱- تصویب نزد ابن حزم..... ۶۰
- ۵-۱- دیدگاه ابن حزم درباره حدیث افتراق..... ۶۰
- ۲- شیخ طوسی..... ۶۱
- ۱-۲- رابطه اسلام و ایمان از دیدگاه شیخ طوسی..... ۶۱
- ۲-۲- نسخ از دیدگاه شیخ طوسی..... ۶۳
- ۳-۲- ایمان و کفر از دیدگاه شیخ طوسی ۶۴
- ۳- غزالی ۶۹
- ۱-۳- غزالی متقدم ۷۰
- ۲-۳- مراتب کفر از دیدگاه غزالی..... ۷۰
- ۳-۳- غزالی متاخر..... ۷۱
- ۴-۳- آیا خاتمیت به معنای نسخ شرایع یا ادیان دیگر است؟..... ۷۲
- ۵-۳- ایمان از دیدگاه غزالی ۷۳
- ۶-۳- دیدگاه غزالی درباره حدیث افتراق ۷۷
- ۴- شهرستانی..... ۷۹
- ۱-۴- دیدگاه شهرستانی درباره حدیث افتراق..... ۷۹
- ۲-۴- تعریف ایمان نزد شهرستانی..... ۷۹
- ۵- فخر رازی ۸۱
- ۱-۵- تفسیر ایه ۶۲ سوره بقره از دیدگاه فخر..... ۸۱
- ۲-۵- ایمان و کفر از دیدگاه فخر رازی ۸۲
- ۳-۵- نظر فخر درباره تکفیر اهل قبله..... ۸۳
- ۴-۵- دیدگاه فخر در خصوص ادیان دیگر ۸۳

- ۶- تفتازانی..... ۸۵
- ۶-۱- کفر از دیدگاه تفتازانی..... ۸۵
- ۶-۲- مقامات ایمان از نظر تفتازانی..... ۸۵
- ۶-۳- رابطه ایمان و اسلام از دیدگاه تفتازانی..... ۸۷
- نتیجه گیری ۸۹

فصل پنجم: متکلمان شمول گرا (در باب نجات)

- ۱- علامه طباطبایی..... ۹۰
- ۱-۱- ایمان..... ۹۲
- ۱-۲- عمل صالح ۹۸
- ۱-۳- نجات بخشی پیروان ادیان..... ۱۰۰
- ۱-۳-۱- مصداق مسلمان از نظر علامه..... ۱۰۲
- ۱-۳-۲- مراتب اسلام به همراه ایمان ۱۰۳
- ۱-۳-۳- دیدگاه اسلامی درباره نجات یافتگان از عذاب ۱۰۷
- ۱-۴- دیدگاه علامه در مورد حدیث افتراق و فرقه ناجیه ۱۱۰
- ۲- شهید مطهری ۱۱۱
- ۲-۱- معنای اسلام از نظر شهید مطهری ۱۱۱
- ۲-۲- ارتباط ادیان با یکدیگر از نظر استاد مطهری ۱۱۲
- ۲-۳- نسخ از نظر شهید مطهری ۱۱۴
- ۲-۴- تبیین دیدگاه مطهری در باره سرنوشت اخروی غیر مسلمانان (به صورت کلی) ۱۱۴
- ۳- علامه جعفری..... ۱۱۵
- ۳-۱- کفر و کافر از نظر استاد جعفری..... ۱۱۵
- ۳-۲- افراد عاری از اعتقادات مذهبی از دیدگاه استاد جعفری ۱۱۶
- متکلمان کثرت گرای دینی ۱۱۷

فصل ششم: عوامل و موانع نجات از دیدگاه اسلام

- ۱- عوامل نجات از دیدگاه اسلام ۱۱۸
- ۱-۱- ایمان و عمل صالح ۱۱۸
- ۲-۱- شفاعت ۱۲۱
- ۳-۱- توبه ۱۲۵
- اشاره ای به احادیث افتراق ، ثقلین و سفینه نور ۱۲۶
- ۲- موانع نجات از دیدگاه اسلام ۱۲۸
- ۱-۲- گناه ۱۲۸
- ۲-۲- کفر و شرک و نفاق ۱۲۹
- نتیجه گیری ۱۳۱
- منابع و مأخذ ۱۳۳

مقدمه:

موضوع بحث در خصوص «سرنوشت اخروی غیر مسلمانان از دیدگاه متکلمان مسلمان» است. بررسی سرنوشت اخروی غیر مسلمانان از دیدگاه متکلمان مسلمان و نظراتشان در مورد چگونگی آن، یعنی اینکه آیا سرنوشت همه غیر مسلمانان مانند مسلمانان و با توجه به نحوه عملکردشان در دنیا، اعم از اینکه درستکار و یا بدکردار باشند بهشت و یا دوزخ خواهد بود و یا این که سرنوشت سومی درباره آنها متصور است و نیز اینکه آیا سرنوشت اخروی آنها بدون ارتباط با اعمال دنیوی هر چه باشد و هر چند هم با خیر و برکت باشد دوزخ خواهد بود؟ و اینکه انسان چه سلوک و روشی را باید در زندگی دنیوی اتخاذ کند تا شایسته نجات اخروی باشد؟ بدیهی است که هر متکلم نتیجه گیری و نظر خود را در این خصوص ابراز داشته و به سختی می توان گفت که نظر کدام یک با نظر اسلام و حقیقت موجود، یکی است لذا در کنار آن، آیات قرآنی و روایات معتبر و مهم از پیامبر و معصومین با در نظر گرفتن صحت و سقم آن روایات و با در نظر گرفتن این که «ما حَكَمَ بِه الْعَقْلُ حَكَمَ بِه الشَّرْعُ» مورد بررسی قرار می گیرد؛ و بدیهی است که هیچ دینی، هر چند غیر از اسلام، جز معدود ادیان و فرق ساختگی، هیچ گاه پیروان خود را به شقاوت و بدبختی وعده نداده و رهنمون نساخته است؛ و تلاش ما در اینجا بررسی آراء مدافعین شریعتی است بر انجام رهروان شرایع دیگر، و شاید بررسی این مسئله در جهانی که تقابل آراء در آن در کنار لزوم احترام متقابل به همدیگر و با سرعت سرسام آور تبادل اطلاعات در آن، ملقمه ای عجیب از انسان امروز درست کرده است، شاید ضرورتی برای آیندگان در نحوه برخورد با جامعه ای که به وسعت کره خاکی ماست - باشد. ما در اینجا نظرگاه های مسلمانانی را می جوییم که متکلم باشند؛ متکلم در معنای مرسوم کلمه کسی است که باورها و مدعیات دینی را شناخته و فهم درستی از آنها داشته باشد و سپس این باورها و مدعیات را ایضاح و تفسیر و اثبات و تبیین نماید و در مقابل شبهات و اشکالات وارده، از آنها دفاع کند و بتواند آسیب شناسی دینی کند و

ملاک و معیار در انتخاب متکلمان در این پژوهش، دست کم داشتن کتابی عقیدتی است که در توضیح و تبیین مذهب خود، دفاع از آن و احياناً در رد آراء مخالفان نگاشته باشند.

از زمانی که خداوند، پیامبرانی را برای هدایت بشر فرستاد، ادیان مختلفی شکل گرفت که هر یک دارای تعالیم، کتب و شرایع مخصوص به خود بودند. و ما در مواجهه با این طیف وسیع ادیان با دو ادعای عمده مواجهیم: یکی ادعای نجات بخشی و رستگاری ادیان و مذاهب مختلف و دیگری ادعای صدق و حقانیت ادیان؛ که در این رساله صرفاً مسئله نجات و رستگاری پیروان ادیان و مذاهب مختلف مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. و اهمیت بحث نجات و رستگاری سبب گردیده که در طول تاریخ سمت و سوی بحثهای متکلمان و فیلسوفان در جهت بیان زوایای این مفاهیم شکل گیرد که سه تفسیر رایج و متفاوت در مورد نجات و رستگاری انسانها گزارش شده است که آنها را با عناوین انحصارگرایی دینی، شمول گرایی دینی و پلورالیسم دینی بیان می کنند.

انحصار گرایی:

از نظر انحصار گرایان، رستگاری، رهایی، کمال انسانی و یا هر چیز دیگری که هدف نهایی و غایی دین تلقی می شود، تنها در یک دین و یا از طریق دین مشخص، یافت می شود. در ادیان دیگر نیز حقایقی هست اما منحصراً یک دین حق است که راه رستگاری و رهایی را نیز همان دین نشان داده و هموار می کند. از این منظر، پیروان ادیان دیگر هر چند در دینداری خویش با اخلاص، و در رفتار اخلاقی نیز نیکوکار باشند از طریق دین خود نمی توانند به رهایی دست یابند. برای این منظور باید همین راه را به آنها یاد داد. خداوند موجودی مهربان و دارای رحمت واسعه است. تنها راه نجات ما کشف در رحمت اوست. بی خردی خواهد بود که با وجود راه نجات و کشف آن و ظهور خداوند در همان راه، در راه دیگری گام نهیم. (جمعی از فلاسفه دین، ۱۹۹۱، ص ۲۲۱، ۲۲۳)

این دیدگاه خاص مغرب زمین نیست. غالب متدینان انحصارگرایی را که بی دغدغه ترین انگاره است می پسندند و به برتری دین، مذهب و یا حتی فکر خود دل خوش کرده اند و نزاع درباره آن را تحمل

نمی‌کنند. بیشتر مبانی و دلایل انحصارگرایان کلامی است. با استفاده از متون مقدس دین یا مذهب خود، و مقایسه آن با عقاید دیگر بطلان مقابل را نتیجه می‌گیرند. در این پژوهش متکلمان انحصارگرا در قالب دو گروه متکلمان انحصارگرای مذهبی (شیعه و سنی) و متکلمان انحصارگرای دینی مورد بررسی قرار گرفته است.

شمول‌گرایی:

شمول‌گرایی را می‌توان حد وسط دو نظریه کثرت‌گرایی و انحصار‌گرایی دانست. شمول‌گرایان معتقدند که یک دین حق وجود دارد و خداوند خود را در همان دین ظاهر کرده است ولی از آنجا که تجربه‌های دگرگون‌کننده زندگی و دینی متفاوت وجود دارد، ممکن است خداوند خود را در تمام ادیان ظاهر کند. بنابراین شمول‌گرایی وجه اشتراکی با انحصار‌گرایی دارد و آن اینکه راه سعادت واحد است و آن هم در دینی است که مشخص است ولی از آنجا که مردم نیکوکار بسیاری در ادیان دیگر وجود دارد که با معیار آشکار شده در دین حق مطابقت دارد لذا راه سعادت برایشان باز است و هر کس می‌تواند نجات را تجربه کند بدون اینکه شرط کنیم آیا آنها اصول دینی دین حق را شنیده یا تصدیق کرده‌اند. فرق این نگرش با انحصار‌گرایی در این است که در انحصار‌گرایی حقیقت مطلق ادعا می‌شود و پیروان ادیان دیگر نیز برای نجات باید به اصول آن دین خاص تمسک جویند ولی در شمول‌گرایی شرط اصلی، ایمان به حقیقت مطلق است.

کثرت‌گرایی:

پلورالیسم به معنای آیین کثرت یا کثرت‌گرایی است که در حوزه‌های مختلف فلسفه کاربردهای متفاوت دارد که حد مشترک همه آنها، به رسمیت شناختن کثرت در برابر وحدت است. (ربانی گلپایگانی، ۱۳۷۸، ص ۱۹)

از نظر کثرت‌گرایان همه ادیان موجود در جهان جلوه‌ای از حقیقت محض هستند و برداشت‌ها و واکنش‌های گوناگون از حقیقت الهی به شمار می‌روند. هر دینی با آموزه‌های خاص خود، هرچند

متفاوت از دیگر ادیان باشد، راهی به سوی رستگاری و نجات دارد. از این رو، تمام ادیان به طور برابر، اهل هدایت و رسیدن به سعادت ابدی هستند و هیچ کس نمی تواند ادعا کند که تنها دین اوست که والاترین تعالیم را دارد و فقط پیروان یک دین خاص، اهل سعادت و نجات هستند. پس بنابراین کثرت گرایان، همه ادیان را در حقانیت و نجات بخشی شان به رسمیت می شناسند. در نتیجه پیروی از برنامه های هر یک از ادیان می تواند عامل رستگاری و نجات محسوب شود و در این صورت دیگر حق و باطلی در میان ادیان نخواهد بود.

و به عبارت دیگر کثرت گرایان دینی معتقدند که رسیدن به سعادت و خوشبختی از گذر یک قرائت ممکن نمی شود بلکه قرائت های گوناگونی دارد و هر کس می تواند از آن راه به سعادت برسد. رگه هایی از کثرت گرایی دینی را می توان در آثار اندیشمندان مسلمان همچون یوحنا دمشقی، اخوان الصفا و محی الدین عربی باز یافت. (سبحانی، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۱۸). پلورالیزم دینی در جهان مسیحی توسط جان هیک طرح و ترویج شده است.

در این پژوهش سعی بر این شده است که تا آنجا که ممکن است چه از لحاظ منابع در دسترس و چه از لحاظ زمان، از هر سه گروه متکلمین و نظرات آنها، بر اساس برجستگی و معروفیت و در دسترس بودن منابع و اظهار نظر در خصوص موضوع مورد بحث توسط متکلمان، مورد بررسی و کنکاش قرار گیرد. بدیهی است که بررسی آراء و نظرات تمامی متکلمین از صدر اسلام تا به حال نه در حد یک پایان نامه، بلکه محتاج عمری تحقیق و تفحص میان منابع نه چندان فراوان از اغلب آنهاست که عذر تقصیر را در این مجال فراهم می نماید. و روش کار ما در این نوشتار توصیفی و تحقیقی می باشد و به همین خاطر پیش از نوشتن مطلب در این خصوص، جهت آگاهی از منابع و مواضع کلامی، کتابهای تاریخی از قبیل: ملل و نحل عبدالکریم شهرستانی، مذاهب الاسلامیین عبدالرحمن بدوی، فلسفه و کلام اسلامی مونتگمری وات، تاریخ علم کلام در ایران و جهان اسلام نوشته دکتر علی اصغر حلبی که ظاهراً آخرین کتاب از نوع خود است مورد مطالعه قرار گرفت.

در تحقیق به لحاظ امکان پذیری باید بگوییم: جمع آوری نظرات متکلمین مختلف در خصوص موضوع فوق و اینکه آیا اصلاً در این خصوص اظهار نظری نموده اند یا خیر به چند گونه مورد توجه قرار گرفته است: گروهی از آنها مستقیماً در این خصوص اظهار نظر نموده اند که با مراجعه به تألیفات مستقیم آنها و یا کتاب هایی که در خصوص آنها ابراز نظر نموده اند به دست می آید، مانند علامه طباطبایی و شهید مطهری. گروهی دیگر نظرات مستقیمی در این خصوص ندارند اما چون متعلق به گروه و فرقه خاصی هستند نظرات هم اندیشان ایشان ما را در جستار به نظر متکلم مورد نظر راهنمایی می نماید؛ و گروهی دیگر که مطلقاً در این مورد نظر مستقیمی ندارند و فقط دیدگاه وحدت گرایی و یا کثرت گرایی آنان ما را به نظر آنها در خصوص موضوع مورد بحث نزدیک می سازد. در کل به دلیل در دسترس بودن کتابهای کلامی و با بررسی اجمالی آنان زمینه امکان پذیری تحقیق روشن می گردد. و توضیح این که برخی کتب نوشته شده در فرق، کتب فرق عمومی هستند یعنی مشتمل بر تمامی یا بیشتر مکاتب کلامی هستند و اختصاص به یک مکتب خاص ندارند که مهمترین این کتابها که در این پژوهش مورد مطالعه قرار گرفت عبارتند از: « مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلین » از ابوالحسن اشعری، « الفرق بین الفرق » عبدالقاهر بغدادی، « الملل والنحل » عبدالکریم شهرستانی و « الفصل فی الملل و الاهواء و النحل » از ابن حزم اندلسی و از کتابهای اختصاصی که مذاهب مختلف در یک مکتب را بررسی می کند می توان به « طبقات المعتزله » اشاره کرد که ابن مرتضی در آن تمام معتزلیان را طبقه بندی کرده است. از منابع دسته دوم می توان به « تاریخ اندیشه های کلامی در اسلام » از عبدالرحمن بدوی و « تاریخ علم کلام و مذاهب اسلامی » از علی محمد ولوی اشاره کرد که در جریان این پژوهش مورد استفاده قرار گرفتند.

در اهمیت موضوع تحقیق باید گفت که: فراهم ساختن زمینه ای برای قبول دیگران و ایجاد مودت بین انسانها از مقوله های با ارزشی است که به دلیل اهمیت آن مردمان گوناگونی در زمانهای مختلف سعی بر آن امر نموده اند. از آنجا که معرفت و علم به سرنوشت اخروی افراد بشر از هر قوم و آئین،

از اعم و اهم مسائل بوده و پیروان هر دینی با انحصار و نسبت دادن رستگاری و نجات اخروی به خود، عملاً سدّی میان خود و دیگران برای وحدت، ایجاد نموده و رابطه تنگاتنگ میان حقانیت ادیان و سرنوشت اخروی (نجات) متصور بودند، و با توجه به میانی اعتقادی که نمی توان همه ادیان و فرقه ها را در هر زمانی حق دانسته و تبعیت از همگی آنها را موجب نجات قلمداد نمود، لذا در این جا سعی بر این شده است که با تمایز این دو مقوله (حقانیت و سرنوشت اخروی انسانها) و با احترام به نظر سایر انسانها، بدون نفی باورهای خود، راهی به سوی مودت بین انسانها گشوده گردد، لذا با توجه به این هدف لزوم تحقیق و بررسی در این خصوص معین می گردد.

پرسشهای اصلی که در طی پژوهش به ذهن خطور می کند عبارتند از:

۱- متکلمین مسلمان چه دیدگاهی در باب نجات و رستگاری اخروی پیروان ادیان دیگر دارند؟

۲- اگر نجات و رستگاری انحصاری دین یا مذهب خاص باشد پس تکلیف سایر ادیان چیست؟

۳- آیا انحصارگرایی در باب حقانیت مستلزم انحصارگرایی در باب نجات نیز می باشد؟

۴- آیا متکلمان مسلمان این گزاره را که « پیروان تمامی ادیان و مذاهب مختلف می توانند رستگار شوند » را قبول دارند؟

۵- آیا انحصارگرایی در باب نجات با تعالیم اسلامی ناسازگار است؟

۶- آیا صرف ایمان به خدا و معاد و عمل صالح برای رستگاری کفایت می کند؟

فصل اول به تبیین و توضیح موضوع پژوهش و معنانشناسی و بررسی پیشینه بحث می پردازد. در فصل دوم دیدگاه متکلمان انحصارگرای شیعی مورد بررسی قرار گرفته و به طور کلی می توان گفت که این گروه متکلمان، فقط شیعه امامیه را اهل نجات و رستگاری ابدی می دانند و غیر آن را به نحوی اهل خلود در آتش معرفی می کنند و به آنها لقب کافر می دهند که از میان متکلمان انحصارگرای مذهبی، پنج متکلم از جمله: شیخ مفید، سید مرتضی علم الهدی، علامه حلی، شهید ثانی و عبدالله بن شبر مورد تحقیق قرار گرفت.

در فصل سوم عبدالقاهر بغدادی یکی از متکلمان انحصارگرای سنی، مورد بررسی قرار گرفت. ایشان به علت برجستگی و معروفیت و اظهار نظر های مستقیم و پرداختن به بحث فرقه ناجیه و حدیث افتراق به طور مستقل در یک فصل مورد مطالعه قرار گرفت و یکی از متکلمان انحصار گرای مذهبی به شمار می رود که فقط اهل سنت را اهل نجات و رستگاری اخروی می داند.

در فصل چهارم متکلمان انحصارگرای دینی مورد بررسی قرار گرفت که معتقدند فقط پیروان و معتقدان به دین اسلام اهل نجاتند و ادیان و مذاهب بیرون از چهار چوب دین اسلام اهل هلاک و عذابند و پیروان ادیان دیگر برای نجات یافتن باید به دین اسلام بگردند که از جمله این گروه متکلمان: ابن حزم ظاهری، شیخ طوسی، غزالی، شهرستانی، فخر رازی و تفتازانی مورد بررسی و نقد قرار گرفتند.

فصل پنجم متکلمان شمول گرا در باب نجات و رستگاری که از جمله آنان علامه طباطبایی، شهید مطهری و علامه محمد تقی جعفری مورد بررسی و مطالعه قرار گرفت. اینان در عین حالی که در باب حقانیت ادیان انحصارگرای دینی هستند اما در باب نجات، پیروان سایر ادیان را مشروط به شرایطی اهل نجات در آخرت می دانند.

در فصل ششم عوامل و موانع نجات از دیدگاه اسلام مورد اشاره جزئی و اجمالی قرار گرفته است. لازم به ذکر است که در این فصل عوامل و موانع نجات به صورت کلی و با عنایت به آیات قرآن مورد اشاره قرار گرفته، و الا تحقیق جامع و عمیق در مسئله نجات از دیدگاه اسلام مستلزم پژوهشی گسترده و تفحص و تحقیق در علومی مانند فلسفه، عرفان، کلام، تفسیر و اخلاق است و از توان یک فصل و حتی یک مقاله خارج است و در اینجا فقط مختصر اشاره ای به مصادیق آنها گردیده است. و لازم به ذکر است که از میان متکلمان مسلمان مورد تحقیق، کثرت گرای دینی به این معنا که پیروان همه ادیان و مذاهب به طور برابر اهل هدایت و نجاتند یافت نشد. و در آخر یک نتیجه گیری کلی از این دیدگاه ها و بررسی و نقد آنها ارائه گردیده است.

اهداف پژوهش:

جستاری در برقراری ارتباط بین انسانها، از هر نوع و نژاد و فرقه که باشند، خود امری مقدس به حساب می آید اما هر عملی دارای موانع و محدودیت هایی است که بدون تامل و تفکر در آنها، نیل به مقصود، راهی هموار و قابل وصول نخواهد بود.

در عصر امروز که انواع امکانات از قبیل وسایل ارتباطی مختلف که زمانها را کوتاه تر و مسافت ها را قابل دسترس تر نموده اند و انقلاب الکترونیک که شاخص ترین آن (رایانه ها و ماهواره ها) را می توان در هر مکان مورد مشاهده و بهره برداری قرار داد، امکان محدودیت های فیزیکی را تقریباً به صفر نیل داده اند. اما همچنان که می بینیم بشر امروز، در دیوارهایی تنیده، جدای از دیگران، کما بیش به سر می برد و این نیست مگر با مرزهای بلند ذهنی که بر پایه انواع باورها، اعتقادات و غیره صورت گرفته است. گذر از این مرزها نیازمند تلاش مضاعف تر، از تلاش گروهی از ابناء بشر که تحت عنوان دانشمندان و دانایان می شناسیم را می طلبد. تلاش این گروه بر محدودیت های فیزیکی تا حد مطلوب غلبه یافته است؛ اما آنچه برای عبور از مرزهای ذهنی و باورها، لازم است بسیار گسترده تر و پیچیده تر و زمانبر تر از آن است که این بار را گروهی بر دوش بکشند. این بار بر دوش تمامی ابناء بشر است که هر یک به نوبه خود در این امر تلاش و کوشش نمایند. و قدم اول در این وادی قبول طرف مقابل از سوی هر یک از این خانواده چندین میلیاردی است که هم اکنون در خانه ای به اسم زمین سکنی دارند. قبول دیگران نیز نمی تواند بدون حساب و کتاب بوده و یا منوط به نفی خود باشد، این کار ظرافتی را می طلبد، چرا که تار و پود اندیشه بشری بسیار نازکتر و لطیف تر از آن است که بتوان آن را به هر سو کشید، لا جرم استادی ای تمام در این فن به کار آید، که در آن صورت می توان گفت بشر به بلوغ و کمالی رسیده که شایسته آن است.

تکیه بر مشترکات بشری و بررسی و تحلیل نقاط افتراق به قصد تلطیف آنها از اهم مسائل در این خصوص است. علی الخصوص در ارتباط با مقوله دین که جدی ترین دغدغه هر بشر، خواسته یا